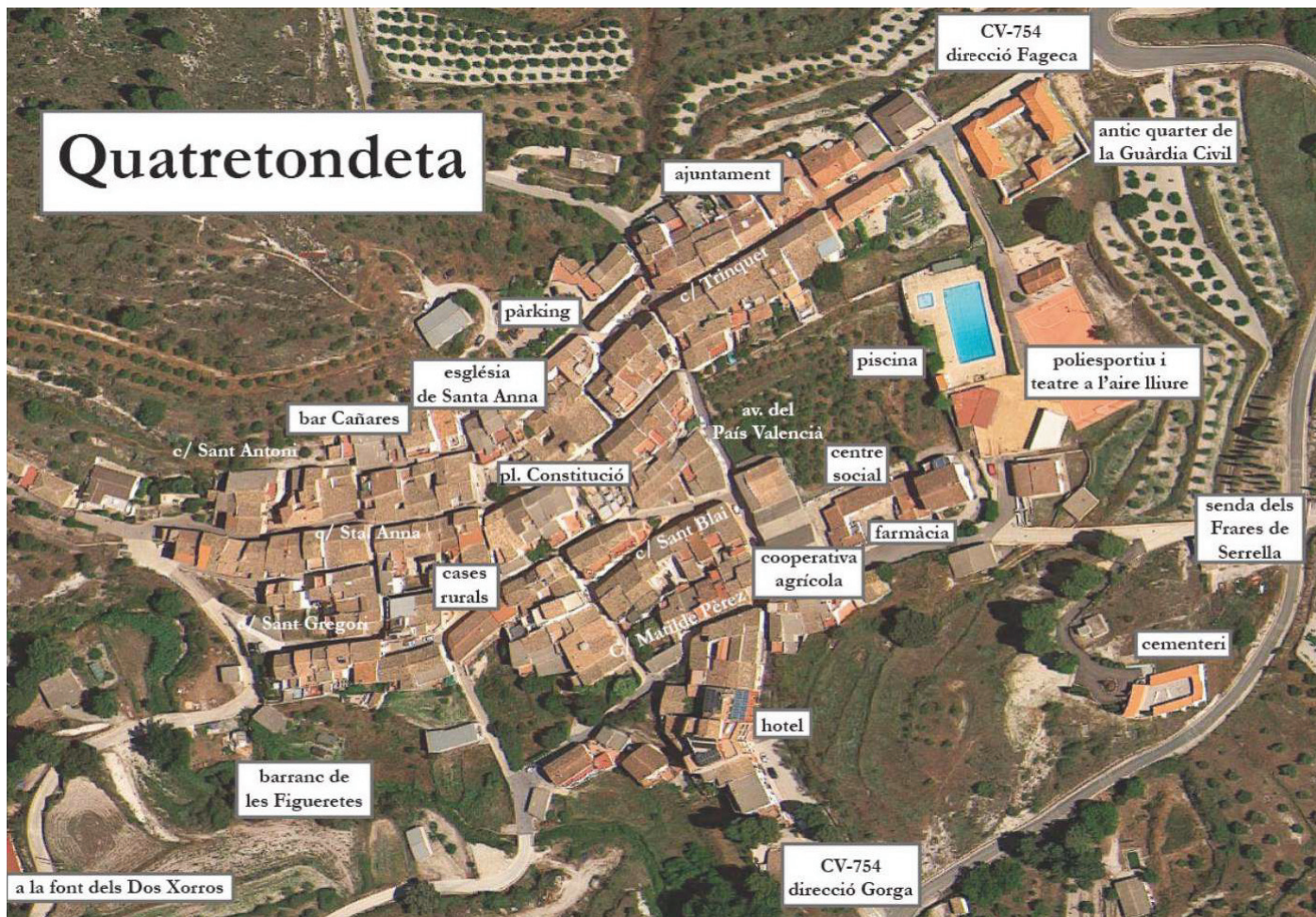

6. Història remota: del neolític a l'expulsió dels moriscos

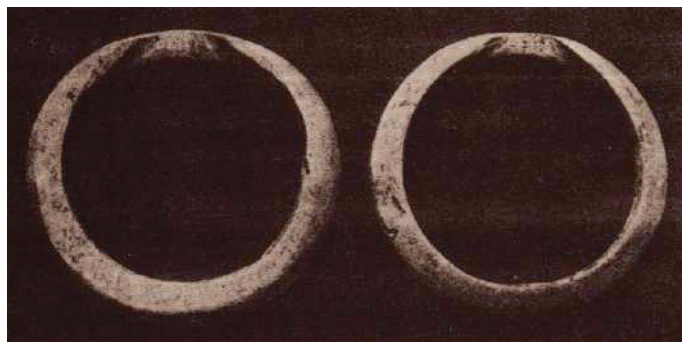
Tant els neandertals com els nòmades *homines sapiens* del paleolític caçaren per les nostres valls. A parir del 5700 aC, tanmateix, començaren a arribar des del nord, seguint el corredor mediterrani, unes gentes que portaven una nova manera de viure: cremaven el carrascar, arrabassaven la terra rogenca i el tap vora riu per a sembrar cereals, i criaven animals domèstics. Era la revolució neolítica, que quallà de manera primerenca a la Mariola i les valls del riu d'Alcoi. Al Mas d'Is, a Penàguila s'establí pel 5450 aC un poblat agro-ramader al voltant d'un espai ri-

tual conformat per uns cercles de fossats concèntrics. No sols venien amb uns costums (agricultura, ceràmica, cabanes...), sinó també amb unes creences, manifestades durant els mil·lennis següents en forma de pintures rupestres. Al terme de Quatretondeta no se'n conserven, però sí als pobles veïns.

La conca del riu de Penàguila fou un focus de neolitització rellevant, cosa que explica l'aparició de restes neolítiques a Quatretondeta: al Mas de les Cremades i al Magarruf (mal anomenat pels arqueòlegs "Tamargut"¹⁶). En aquest últim jaciment, hi hagué un petit assentament de llauradors que posseïen ceràmica "pentinada", datada pel 5000-4500 aC. Ja el 1928, l'arqueòleg Lluís Pericot havia estudiat uns braçalets tallats en pectuncle (un tipus de petxina), que algun pastor amagà per la Penya Roja al voltant dels anys 3000-2800 aC. Ja no hi tornà a per ells. Pertanyen, doncs, a la fase avançada del neolític coneguda com l'horitzó campaniforme, perquè obraven olles de test en forma de campana. Es tracta de 4 braçalets, 3 quasi sencers i 29 fragments. Sembla que anaven penjats d'un cordell i potser serviren com a amulet, perquè fan uns 7,25 cm de diàmetre: per a la canella d'un nadó?, per a les potes dels corders? Hom desconeix la funció que tindrien.

Una mica posterior és el jaciment eneolític o calcolític —d'inicis de l'edat del bronze, 2000-1800 aC— de la punta de les Saleres (641 m). La població es desenvolupava a poc a poc i es configuraven en l'edat del bronze (fins al 1200 aC) poblats clànics, menuts, emplaçats al cim de tossals i defesos per murs. A Quatretondeta se'n coneixen quatre, situats respectivament a la Solana, les Cremades, el Carrascal i el Collado de Serrella.

Braçalets prehistòrics trobats el 1928 a la Penya Roja

Els poblats del bronze foren el precedent llunyà d'una civilització ibèrica (segles VII-I aC), desenvolupada gràcies als contactes establits per via marítima amb fenicis i grecs. Els ibers cons-

¹⁶ Per confiar en un mapa militar del segle XIX, realitzat per militars espanyols, desconixedors del territori valencià i de la llengua dels nadius.

tituïen una societat complexa, amb ciutats i una classe aristocràtica de guerrers, una varietat de conreus que prompte incorporaria la vinya i un alfabet d'inspiració oriental. A la vall de Seta es coneixen assentaments ibèrics a la Solana de Tollos, a Costurera i en altres indrets, que serien com els moderns masets agro-ramaders. Aquests jaciments es relacionen amb l'*oppidum* o poblat principal de Pitxòcol (Balones, segles VII-I aC), d'unes 36 fanecades d'extensió, que estava fortificat amb una muralla ciclòpia. En relació amb aquest assentament emmurallat, s'ha trobat un plom amb inscripció; una estela íbero-romana dedicada al culte de la deessa Epona, protectora de les cavalleries, del segle III o II aC, i restes en roca calcària de monuments funeraris dels segles V-IV aC: el bou del Collado del Surdo, a Balones, i el bou i la dama sedent de Benimassot.

Del segle IV al II aC data el maset ibèric de Magarruf (que no "Tamargut"), a ponent de Quatretondeta. També s'han trobat restes ibèriques, d'escassa rellevància, al pla de la Casa: alguna cabana de pastor. La nostra era una regió perifèrica i mal comunicada, però a partir dels segles II-I aC començava a ser romanitzada. Els ibers foren obligats a abandonar els poblats fortificats i s'assentaren en vil·les agrícoles, a la manera romana. Deixaren de parlar l'íber i aprengueren el llatí. A la vall de Seta es compten diversos jaciments romans, entre els quals es compta el de Magarruf (o "Tamagurt"), reocupat en els segles II-III de la nostra era. Però el més interessant és que, als peus del castell de Seta, a Costurera, s'ha trobat ceràmica dels segles III-IV. Podria tractar-se d'una CASA CVSTODIARIA, expressió que en textos del segle IV fa referència a un 'punt de vigilància' o 'de talaia'. Coromines relaciona *Costurera* amb CVSTODIA, 'guàrdia'; amb la qual cosa estariem davant d'un possible cos de guàrdia revelador de la crisi del Baix Imperi: col·lapse fiscal i del comerç, desurbanització, inseguretat al camp, primeres incursions de bàrbars...

Finalment, l'Imperi Romà desaparegué i la vall de Seta quedà com una terra de ningú, entre l'Imperi Bizantí, que ocupà la Marina en els segles VI-VII, i el regne visigot, que dominava la Meseta espanyola. Quan els militars grecs abandonaren Alacant i Dénia, el 624, la regió ja feia temps que estava dessolada i mig despoblada per successives onades de pesta bubònica,

derivades de la gran pesta Justiniana (542). Pel que sembla, a la vall de Seta trobaren refugi alguns dels supervivents del desastre, que conservaren la llengua romanç i la toponímia llatina: Serrella ('la serra' per antonomàsia; el diminutiu no hi compta¹⁷), Travadell (< *Triapetello*, 'l'almàssera'¹⁸), Millena (< *villa Aemiliana*, l'heretat d'*Aemilius* o Emili), Gorga ('gorg gran en el riu o font engorgada'), Tollo (actual Tollos, 'foieta on s'entolla l'aigua'), Seta (*Saepta*, 'la mallada, el corralet'), Costurera (*Custodiaria* 'el cos de guàrdia'), Balones (< *Bal-lones*, 'els barranquets'¹⁹), el Llombell (< *Lumbariu*, 'la lloma'), Quatretonda (*Corte tunda*, 'el corral de l'esquilada'), Confrides (*Cumbas frigidas*, 'les comes fredes'; una *coma* és una fondalada muntanyenca), etc.

Com s'observa, tret de Millena, que evoca un antic terratinent romà, la resta de topònims alt-medievals responen a motius topogràfics o d'ús. Potser, en vespres de la conquesta islàmica, la vall de Seta estava poblada per comunitats més o menys lliures, superficialment cristianitzades, de llauradors i pastors. Aquests romans sense Roma de la ruralia profunda acollirien amb expectació la creació de l'emirat Omeia de l'Àndalus (segle VIII) i, entre el segle IX i el X, assumirien per complet la religió islàmica i la llengua àrab; potser sota la influència d'alguns colons berbers immigrants del Magreb. Ara bé, l'únic topònim que sembla respondre hipotèticament a un ètim amazic és Famorca; amb la qual cosa, estaríem parlant d'una emigració berber marginal: de pastors o carboners.

La incorporació a l'Islam comportà també l'assumpció de comportaments tribals i clànics, que expliquen la ulterior proliferació a la vall d'alqueries andalusines amb noms com Beniaissó (*Banû Ayxûn*, 'els fills o descendents d'Ayxûn, nom d'home'), Beniabdallà (*Banû Abd Allâh*) i Benimassot (*Banû Ma'sûd*, 'els fills del Negre'). La dedicació ramadera de molts d'aquests mu-

¹⁷ En la toponímia tardollatina i romandalusina eren corrents els diminutius lexicalitzats, sense funció emfàtica. El mateix ocorre amb el topònim següent a comentar: *Travadell*.

¹⁸ Per metonímia; en llatí clàssic, el *trapetum* és la premsa de l'almàssera oliera.

¹⁹ Com l'aragonés *ballones*.

sulmans la certifiquen topònims com el Rafal de Beniaissó, el Rafal de Bençarco (*Rahl Ibn Zarqu*, ‘corral del fill del dels ulls blaus’) i el Rafalet de Benehamet (*Rahl Ibn Hamûd*, corral del fill d’Hamid). Tots tres topònims contenen la veu àrab *rahl*, ‘corral’. A banda, hi havia les alqueries (àrab *al-qarya*, poblat de cinc o deu cases; una vintena com a molt) de Quatretondeta, Balones, Tollos²⁰, Costurera, Capamaimona (*Capoll* o *Capell Maymona* en textos del segle XIV: Qabûl o, en diminutiu, Qubayl, fill de Maymûna²¹); Fageca (apareix escrit *Hiecha* pel 1356, segurament volent-hi transcriure el so gutural d’*ʿAqqa*, ‘la canal, el fossat llarg’, i *Faxieca* pel 1455, que remet al quasi tautònim àrab *Fâjj ʿAqqa*, ‘el port o l’estret de la canal’ o ‘el corredor entre muntanyes del fossat’)²² i Famorca. Aquest darrer nom, enigmàtic també, podria venir de l’amazic o berber *Afa n Murghaghd*, ‘l’alt de les Cendres’ (> *Famórghagh* > **Famorgha*, pronunciat en paleoamazic /famórka/), pel carbó de l’alt de les Carboneres, a la serra d’Alfaro, que durant segles es comercialitzava per a calfar brasers per part de la gent de Famorca. *Murghad*, en el dialecte taixelhit, que és el que es parla en les muntanyes del centre i el sud del Marroc, és la ‘cendra incandescent’ emprada per a guisar i calfar-se. Hi ha una tribu al sud del Marroc, de pastors de muntanya, anomenada Ayt Morghad, ‘els fills de la cendra’.

En aquestes alqueries hi hauria mesquites, amb *maqbares* o necròpolis annexes, en les quals es col·locaren, ja en els segles X-XI, làpides funeràries escrites en àrab, com les aparegudes a Benesa (Millena), a Fageca i als corralots de Costurera. En aquesta última alqueria, als peus del castell de Seta, es trobava la mesquita aljama de la vall, on els xeics de la comarca es congregarien per a l’oració del divendres i per a fer mercat. En el segle XIII, la mesquita fou beneïda, dedicada a sant Francesc i posada al servei dels custodis del castell. Arqueològicament,

²⁰ En l’edat mitjana era *Tollo*, en singular.

²¹ La filiació femenina és un tret amazic o berber, ja que una part important dels berbers pertanyien a tribus matriarcal; a diferència dels àrabs, que eren —i són— heteropatriarcal i masculistes de mena.

²² El *Fâjj*, ‘port, coll, estret facilitat per un riu o barranc, pas entre muntanyes’ en àrab, s’afegiria en el segle XV a l’*Hiecha*, que el notari alcoià oiria /ʿéqqa/ i interpretaria /yéqqa/. Per als d’Alcoi allò era, simplement, “lo port de Seta”. L’estret de les Aigües de Bellús, a Xàtiva, apareix com *al-Fâjj* en escrits àrabs.

Família berber del segle passat, al temps d'esquilar les ovelles

l'existència del castell andalusí de Seta i de la talaia de Xerolés, al pla de la Casa, en la carena de Serrella, es remunta al segle XI, és a dir, als temps de la taifa de Dénia. Segurament, les autoritats de la taifa instal·laren alguna guarnició a la zona per a assegurar la subordinació dels camperols i la recaptació d'impostos.

Abans que existiren els castells taifals, i durant els segles X-XI, es desenvolupà al Tossal del Moro (vora Benilloba, terme de Penàguila) una gran assentament. Disposaria de mesquita, escola alcorànica, mercat d'abast regional, artesanía i comerç. L'anomenaven Petroxa (llatí *terra petrosa*, 'terra pedregosa') els qui encara parlaven romanç i *Bitrûxa*, els arabitzats i els geògrafs àrabs. Aquests qualifiquen el lloc com a centre administratiu de les Muntanyes, depenent des de la dècada del 1010 de la taifa de Dénia. La partida adjacent de Petrosa ha preservat durant segles el record toponímic d'un jaciment que ha sigut poc estudiat encara. Com el Castellar

d'Alcoi i altres poblats nascuts en temps de prosperitat i a l'empara del Califat Omeia, s'ha constatat que fou abandonat arran de les ràtzies destructives dels mercenaris del castellà Rodrigo Díaz de Vivar, perpetrades pel 1091-1092 partint del campament de Benicadell. Segons la Primera Crónica General, que pren la notícia de l'historiador àrab Ibn 'Alqama, als moros de per ací, "fízoles [el Sit] muchos males et muchos crebantos, de guisa que, desde Orihuela fasta Xátiva, non fincó piedra enfiesta, ni sennal de puebla ninguna, que todo lo non astragó, e tenía muy gran robo ayuntado de cativos e de vacas". La brusca fi del desprotegit Tossal del Moro propicià el naixement d'una medina amb castell, Cocentaina (segles XII-XIII), identificada per fonts àrabs com a cap i casal de *Jibâl Balansîya*, 'les Muntanyes de València'.

Quatretondeta s'integraria en una xarxa de camins de ferradura —els moros eren arriers; no empraven carros— que connectava el Tossal del Moro amb Dénia (segles X-XI) i Cocentaina amb la Marina (segles XII-XIII). Per a controlar la seguretat de les rutes i la recaptació d'impostos, i més avant per a avisar d'expedicions de saqueig de les tropes de Jaume I, hi havia el castell de Seta, que domina la vall, i la talaia de Xeroles, que controla encara més territori. El de Seta era sostingut per la gent de Quatretondeta, Balones i Benimassot; el de Xeroles, pels de Tollos, Fageca i Famorca. El nom de Xeroles (*Jarûlax*, en el tractat del Pouet, signat el 1244 per al-Azraq) vol dir 'les Prunes'.

Aquest nom apareix tal qual, *jarûlax* (de la mateixa arrel que *ciruelas*, en castellà²³), en textos de medicina d'Ibn Buklârix (ca. 1106), en referència a prunes seques. A diferència del castell de Seta o de Costurera, recinte fortificat pensat per a albergar una guarnició i servir de refugi als habitants de la zona, el "castellet" de Xeroles era una torre rectangular amb una quadra o refugi annex. La torre tenia planta rectangular: 12 x 6 passes àrabs (7,52 x 3,76 m)²⁴ per fora i poc més de 10 passes² a l'interior (4,20 x 2,40 m), per la grossària d'uns murs pensats per a l'aïllament tèrmic.

²³ En llatí clàssic era *Cereola pruna*, 'pruna groga o de color cera'.

²⁴ La *khatwa* o passa ordinària àrab de 36 dits (62,692873 cm) era un dels patrons de mesura més corrent a l'Àndalus, i s'emprava sovint per a determinar plantes d'immobles.

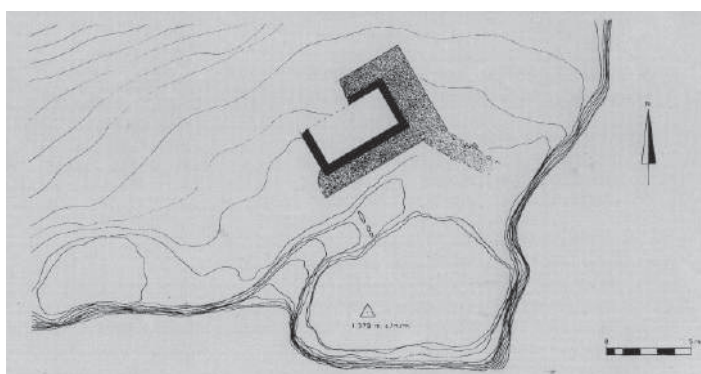
Alçada allà amunt de Serrella, al gèlid pla de la Casa (a 1.375 m d'altitud, terme de Fageca), la talaia només seria operativa en temps de les prunes, de maig a setembre; cosa que pot explicar la denominació. A no ser que la motivació fora irònica ("si a la serra vas, del que portes menjaràs"), volent dir que els atalaiadors de Xeroles havien de dur bona provisió de prunes assecades, fruita estratègica i calòrica, de sarró de pastor, a fi de suportar les nits d'aquell cim.²⁵

Els musulmans introduïren moltes fruites, hortalisses i espècies amb noms àrabs (albercoc, *al-bargina*, espinacs, carxofes, safrà, etc.), algunes de les quals venien de regions tropicals de l'Orient, més plujoses. Per exemple, l'arròs, impossible de plantar en secà. Per a adaptar aquelles plantes al clima mediterrani, de forta sequera estiuenca, "corregien" el règim pluvial irrigant els camps cada tants dies; en el cas de Quatretondeta, d'11 en 11 dies. Aquesta és la tanda d'unes minúscules Hortetes de davant del poble, que encara es reguen d'alcaçons, bassa i séquia, com en el temps dels moros. Els qui fundaren l'alqueria de *Kwatrātunda* al costat del vell corral de l'esquilada degueren contractar un *muhandis* o tècnic hidraulista que excavara l'alcavó, anivellara els bancals i hi traçara les séquies. Una vegada dissenyat i posat en marxa el sistema hidràulic, aquest podia funcionar mil anys, com s'ha demostrat. El regadiu, a banda de proporcionar una varietat d'aliments, era pensat també per a sembrar-hi cereals: el blat espigava quatre vegades més en horta. També hi predominava la terra campa al secà, entre oliveres, figueres i fruiters. Les figues seques eren, com les prunes, un fruit estratègic per a passar l'hivern. Al nostre terme, s'han conegut varietats com les verdunes, els bordissots, les poletanes (napolitanes), les negrelles (redonetes i negres) i les bacores (en àrab, *baqûra*, 'primerenca').

²⁵ Segons l'estudiós de la gastronomia històrica Jaume Fàbrega, els pastors de la muntanya mitjana catalana d'antany s'alimentaven de pa de segó, formatge molt curat i *prunat* o pasta de prunes. Només menjaven carn els dies de festa. Molts pobles andalusins es fundaren també amb nom de fruita. Per exemple, la Romana ('la magrana') o Alcarràs/*Alcaraz* ('els cirerers'). En la carta de poblament de Catamarruc del 1490 es parla de raïm, cireres i prunes com a fruites que s'assecaven i que, per tant, eren susceptibles de partició de collita amb el senyor. El la carta de població de la vall de Seta del 1611 es nomenen "figues, panses, anous, prunes, cireres i tot altre *gènere* de fruita", la huitena part de la qual era per al senyor feudal. A Benimarfull, tenen fama les prunes o ciruelos.

Runes de la talaia o castellet de Xerols (OM)

Planimetria de la torre de Xerols.
Centre d'Estudis Contestans

Quant a l'aspecte del poble moresc de Quatretondeta, es pot deduir que el corral fundacional es trobaria en la confluència dels dos eixos principals del poble, que recorden la confluència en angle de 90 graus de dos antiquíssims camins-assegadors: el camí NO-SE que va del castell de Seta (serra d'Almudaina) a la Font Roja (Serrella), i que davalla recte com un fus, partint el poble (l'avinguda del País Valencià), i el camí E-O procedent de la vall de Travadell (Millena i Gorga), que configura l'eix transversal del carrer de Santa Anna-plaça de la Constitució. No es pot saber si no s'excava algun dia el solar urbà, però deduïm que la *corte* o corral primigeni podria localitzar-se on ara estan les cases de dalt del carreró que uneix la plaça de l'església amb l'avinguda. L'agrònom romà Columela aconsellava bastir corral·ls una mica inclinats, per a drenar la pluja, i orientats a migdia, per a mantenir-los eixuts i evitar el gèlid vent de tramuntana. Les cases referides orienten la façana 140° al sud/sud-est, evitant el *mestre*, que és el vent més molest ací en hivern.

Un edifici interessant és l'església. La part antiga (segle XVII) són les sis capelles de la nau, que formen un rectangle amb la façana encadrada 130° al sud/sud-est. Els musulmans dels segles VIII-X orientaven les mesquites al sud (180°/150°), cap a l'orto o eixida del sol en estiu. En canvi, en els segles XII-XIII es postraven a resar mirant a l'orto solar de l'hivern (140°/120°). La mesquites solien estar separades de les cases. Ací tenim la *bodegueta* de Santa Anna i el carreró del Trinquet, que eren l'antic fossar o cementeri (han eixit ossos humans quan feien obres); a l'altre costat, hi havia l'estreta Sala o ajuntament antic, que segurament fou construït aprofitant el buit d'un carreró. A més, era corrent que la part més sagrada de la mesquita,

Alcavó andalusí del Bassó de la Vinyeta

Bassa de reg de les Hortes, vora el camí del Carrascal

Bassó de reg a la font dels Dos Xorros

el mur de l'alquibla, recaiguera a la plaça. Amb la qual cosa és probable que l'església del segle XVII s'edificara sobre una antiga mesquita (relativament tardana) i per això no presenta la típica orientació de les esglésies cristianes, amb la capçalera mirant a sol ixent, sinó que roman orientada cap a la Meca.

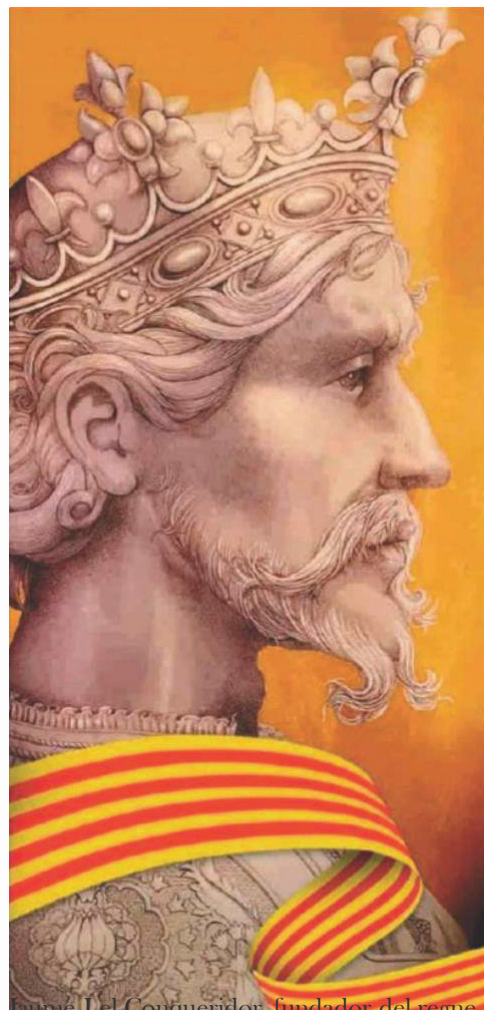
La resta del poble no presenta ni rastre d'urbanisme islàmic. Pel que sembla, l'accidentada repoblació dels anys 1611-1640 ho deixà fet tot una runa, i les 18 famílies de valencians i mallorquins assentades al poble degueren reconstruir-lo en forma de plaça-carrer (l'actual de la Constitució), amb dues eixides estretes en forma de carrerons. Ja en els segles XVIII i XIX, especialment, les famílies pobres —i algun senyoret— improvisaren cases en carrerons estrets, pensats només per al trànsit d'un o, com a molt, dos matxos amb la sàrria plena d'alfals. Les cases islàmiques, poques i habitades per clans amb diversos matrimonis emparentats, tindrien forma de pati amb estances al voltant. Les cases que veiem ara escalonades i encaixonades sobre un solar irregular, formant racons i carrerons, són típicament valencianes; “pareixen” de moros, però no ho són.

La civilització islàmica s'allargà a Quatretondetà fins al 1609, quan els moriscos foren expulsats. La conquesta feudal de Jaume I, que deixà fixada la frontera entre València i Castella en la línia Biar-Xixona-Busot (1244-1245), deixà les valls de les Muntanyes poblades de moros que, amb pactes de rendició, esdevingueren súbdits del rei d'Aragó. La violència dels cristians, però, derivà en la primera revolta i guerra d'al-Azraq (1247-1248). El rei decidí llavors expulsar les elits urbanes i fundar-hi viles amb colons catalans i, en menor mesura, aragonesos: a Cocentaina i Xixona (1248), Alcoi (1256); Penàguila, Planes i Gorga (1277-1278), etc. Al-Azraq era el xec militar del castell d'Alcalà (la vall de Gallinera), que controlava la regió en vespres de la conquesta i que havia pactat amb l'infant Alfons, fill de Jaume I (tractat del Pouet, 1244), la custòdia de huit castells, entre els quals estava el de Xeróles, a Serrella. Arran de la fundació d'Alcoi, al-Azraq liderà una segona revolta. Intentà assassinar Jaume I en una emboscada, a Rugat; però fracassà, perdé la guerra i s'hagué d'exiliar a Granada. S'instal·laren soldats cristians “als castells de Seta i de Xeróles, i llur terme” (*in castris de Seta et de Cherolis et eorum terminis*),

el 1258, sota comandament d'un alcaid (*alcaido de Çeta et de Cheroles*, 1259), per tal d'assegurar el definitiu control catalanoaragonés de la vall de Seta, d'on la corona obtindria una renda important per partició de collites i, a més, pagaria soldades als custodis.

L'alcaid era un cavaller navarrés, Gonzalbo Ferrández de Medrano, que rebé dotze jovades de terra (432 fanecades) a Tollo(s) i Benhamet, treballades per moros *eixarics* (sotmesos a partició de collites, al terç, al quart, etc.) a canvi de roman-dre-hi. Entre els soldats que tenia vivint a Costurera, estava pel 1264 un tal Ramon Piquer, que amb la seua dona Joana venia fugint des de la Plana de Borriana; acaçats ambdós per un lladregot, català com ells, Guillem de Montblanc. Aquest estava obcecat amb furtar-li la muller, a en Ramon. Els homes de Seta el capturaren al terme i el portaren davant la justícia, però com no havia fet res, el justícia de Centaina l'alliberà. Guillem tornà a Costurera per a raptar Joana. Ramon el descobrí, el matà i el jutjaren a Alcoi. Com havia obrat en socors de la muller, se'l sentencià solament a exiliar-se del flamant regne de València.

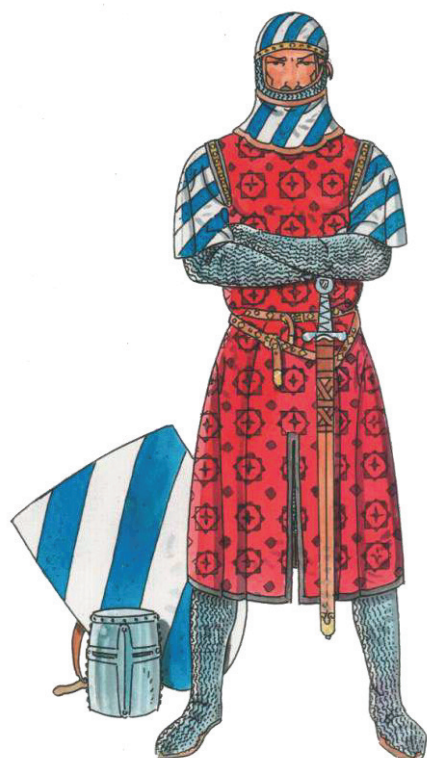
Aquests aventurers cristians,²⁶ els primers valencians, coexistien amb la majoria islàmica pel 1270, quan Jaume I donà la vall de Seta, amb els castells de Seta i Xerolés, al jove

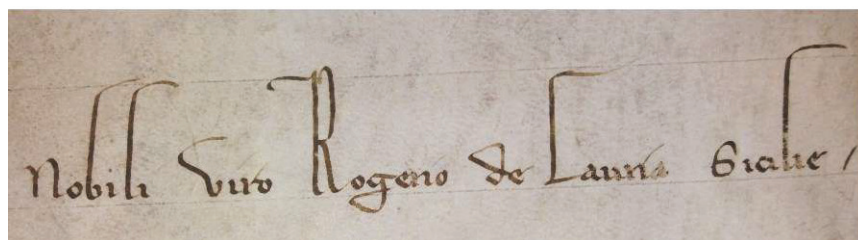
Jaume I el Conqueridor, fundador del regne de València, per Manuel Boix

²⁶ Adscrits a la parròquia de Gorga, d'on depenia la capella de Sant Francesc de Costurera, almenys des del 1268.

d'origen "sicilià" (napolità) Roger de Lloria, i a sa mare, Bella d'Amichi, nodrissa de la futura reina Constança, que era la muller de l'hereu del tron: el futur Pere el Gran. Lloria fou senyor de Seta i, després, d'Alcoi, Cocentaina i altres senyories, fins a la seua mort, el 1305. A més, fou un gran almirall de la Corona d'Aragó i un heroi de combats navals. Poc després de la donació, la fam i la violència dels almogàvers cristians provocaren la tercera i darrera revolta (1276-1277) d'al-Azraq, que vingué de Granada amb un exèrcit de genets i morí a les portes d'Alcoi, el 1276. Pere el Gran, que havia imposat sancions als de Seta per haver-se revoltat, els perdonà l'any 1279 "totes les malifetes i danys que provocaren en terra nostra en temps de la passada guerra": *omnia maleficia et dampna que intulerunt in terra nostra tempore guerre preterite*. Convidà a tornar els qui havien fugit a Granada, i els permeté practicar llur religió, la crida a l'oració dels muetsins als minarets de les mesquites i l'ensenyament escolar de la llei islàmica: *suos docere libros legis sue*.

Roger de Lloria, almirall de la Corona d'Aragó i primer senyor de la vall de Seta

Detall d'una butla pontifícia atorgada en favor de Roger de Lloria el 1301. Arxiu de la Catedral de València

Aleshores, Lloria manaria demolir Xerolles per a reforçar Seta, concebut com a fortalesa feudal on guardar la part senyorial dels esplets i administrar justícia. Davant del castell, el “procurador del noble seynor en Roger de Loria”, Jaume de Guàrdia, va penjar un almogàver moro de la vall, capturat quan se’n tornava de rapinyar a Castella en temps de pau... Jaume II ordenà enforçar-lo i que servirà d’exemple als altres (1291). L’acapte de rendes feudals la duia l’almí Hamet Axilí, intermediari entre els vassalls i Guàrdia. Disposava d’un lloctinent: el “colidor de rendes de la vall de Seta”, Alí Alpaiesí. Pel 1294, ambdós devien a la senyoria “cinquanta-una rova e mig kadaf d’oli de bo e de bel e de reebent, e mesura de València”. El procurador els comminà a pagar en deu dies.

Deu anys després d’això, trobant-se el vell almirall a Cocentaina, on acabava de bastir-se un preciós castell d’estil siculonormand, fou sorprès per una nova invasió de genets de Granada (1304). L’exèrcit nazarí saquejà Cocentaina i Penàguila, atacà Alcoi i s’emportà molts moros al soldanat nazarí. Com havia passat i passaria després, alguns d’aquests malcontents acabarien tornant-se’n a la vall de Seta: la terra els estirava.

A l’almirall, el succeïren en la baronia d’Alcoi (vila d’Alcoi i llocs cristians de Gorga, Caraita i Albacar, i valls musulmanes de Travadell i Seta) dos fills, Rogeró i Berenguer; la mare d’aquest últim, Saurina d’Entença (que aconseguí un privilegi de Jaume II, el 1314, perquè cada poble celebrara mercat en divendres), i una filla, Margarida de Lloria i Entença (1325-1341), a qui trobem el 1333 defenent els seus moros vassalls de Seta contra els abusos d’oficials del rei. Casada amb un noble napolità, Nicolau de Jamvil·la, comte de Terranova, aquest la succeí com a senyor (1341-1355). Després hi vindria el fill de Nicolau, Jofre de Jamvil·la i Romaní (1356-1359), que morí jove. La corona recomprà el feu i Pere el Cerimoniós l’assignà a la reina Elionor (1359-1375), que en passaria les rendes al seu fill Martí (1375-1409), Martí I l’Humà des del 1396. Aquest alienà la vall de Seta a la ciutat de València (1391-1393) i a uns prestadors catalans (1395-1409), per a tornar-los certs deutes. Quan la recuperà, el 1409, la transferí en senyoria a un net seu bord, Frederic de Luna, que s’estimava molt. A tot això, cal afegir que,

Sepulcre de Margarida de Lloria,
senyora de Quatretondeta.
Gravat de Josep Benlliure

arran del testament de Saurina d'Entença, entre el segle XIV i el XVII, un terç de la renda senyorial de Seta, Alcoi i altres territoris es destinava a obres i manteniment del convent de clarisses de Xàtiva.

Quan venia el representant d'un nou senyor a prendre possessió del feu, concorrien davant la mesquita de Costurera l'alamí (recaptador) i el cadí (jutge) de l'aljama, més els xeics 'promovedors' (*muqaddimûn*) de les diferents alqueries: dos de l'alqueria o *alcharee de Quatratonda*, un de Balones, un de Benehamet, dos de Benimassot, un de Beniabdâl·là, tres de Tollos, tres de Fageca, dos de Famorca, un de Capell Maimona, un de Costurera i un altre del Rafal de Benzarco. Així es llig en una acta notarial del 1356.

A l'any següent, el 1357, tindria lloc a Benilloba una batalla en la qual els valencians venceren els castellans, durant la Guerra de Castella. Les onades de pesta bubònica, iniciades el 1348, la guerra i altres mals havien afeblit els musulmans, als quals la reina Elionor perdonà 1.000 sous de deute el 1362. L'any precedent, per causa d'una sequera, 27 moros de la vall s'havien embarcat cap al regne de Granada. Uns pirates catalans assaltaren el vaixell i se'ls emportaren al mercat d'esclaus de Barcelona. Intervingué la justícia reial i els alliberaren, però no pogueren recuperar els equipatges. A gos flac, puces amb ell. Potser se'n tornarien a Seta, on l'alcaid del castell governava la senyoria. Pel 1373 era un tal Pasqual Ferre, fill de Penàguila. Aquest cooperava amb el batle reial d'Alcoi en la recaptació de rendes i en la partició d'aquestes amb les clarisses.

Del 1414 és l'esment d'una captura de dos esclaus fugitius que s'havien refugiat en una cova de Serrella, segurament la Cova Foradada. I el 1415 trobem una altra menció de "Quatretonda

de la vall de Seta” en arxius. Es tracta del viatge a València del veí Ibrahim ibn Ubayd per comprar a Clara, viuda del sabater Francesc Moncofa, l’esclava musulmana Axa, de 18 anys. Li costà 125 florins d’or. Com en altres casos, es tractaria d’alguna musulmana de la vall condemnada, ignorem per què, i rescatada amb diners aportats per tota l’aljama: la xifra és considerable. Només aquestes notícies trasbalsaven la vida quotidiana d’una comarca que quedava apartada de la frontera castellana quan tingué lloc la segona Guerra de Castella (1429-1430). Aleshores, el llunyaníssim infant Frederic de Luna fou acusat de traïció. Alfons el Magnànim li embargà totes les senyories, incloses la vall de Travadell, amb Gorga, i la vall de Seta. La contrada l’ocupà militarment, el 1430, el cavaller Ximén-Peris de Corella, el futur primer comte de Cocentaina. Col·locà d’alcaid del castell de Seta el donzell Francesc de Sant Feliu, amb quatre ballesters. Al cap de pocs mesos, els guàrdies denunciaren al batle reial que la fortalesa requeria d’obres urgents i d’armes, i que no havien cobrat el que tocava. Amenaçaven amb anar-se’n: “los dits ballesters volen ésser pagats de lur sou [...], e que si no·ls paguen, que se n’iran”.

Al final, se n’anaren els soldats, i el rei transferí Travadell i Seta al noble català Ramon de Perellós, governador del Rosselló (1431). El noble el vengué al valencià Guillem de Vic (1432) i aquest, a la comtessa de Terranova, que el deixà en testament al rei (1434), el qual el tornà a cedir a mossén Perellós (1438); amb una exempció de lleuda i peatge per als moros vassalls, que els ajudara a comerciar excedents. Al castell hi havia un alcaid/batle i un sotsalcaid, que cobraven salari de l’alamí (*al-amîn*, ‘el fidel, el comptable’) Sàlih ibn ‘Isâ’, supervisor de la recaptació de rendes, oferides ara al batle reial d’Alcoi.

El 1445, el Magnànim lliurà a Perellós el castell sicilià de Gallano a canvi de recuperar Travadell i Seta, que passaren per mans del noble valencià Giner Rabassa de Perellós (1446) abans de ser recuperats judicialment pels Perellós (1452). No obstant això, la corona els recobrà i els donà al comte de Gallano, el valencià Sanç-Roís de Liori (1455). Ho heretà una neta, Isabel de Liori (1499), senyora de Betxí i muller d’Alfons de Cardona, duc de Cardona, almirall

d'Aragó i senyor de Guadalest, Confrides i Ondara. La inestabilitat perjudicà els vassalls i impulsà alguns moros a emigrar a la vall de Vinalopó i a Granada. El castell ja estaria deshabitat i perdut. El batle o alcaid residia a Gorga, perquè, segons un informe del 1483, la capella de Costurera “és inhabitable e cristians no y stan”.

El final del segle XV i la primeria del XVI foren molt pròspers, per les bones collites i per la demanda de llana dels paraires o fabricants de draps de Cocentaina i Alcoi, cosa que feu augmentar la població de la vall de Seta de 150 a 202 famílies entre el 1493 i el 1510. La senyoria, que era reclamada judicialment des del 1455 pels Perellós als Cardona-Liori, la recuperaren els primers l'any 1525 i els segons el 1540. Llavors en prengueren possessió els germans Joan i Sanç de Cardona i Roís de Liori, implicats més avant en endeutament crònic, sanguinàries guerres de bàndols i processos inquisitorials.

Mentrestant, havia passat la Guerra de la Germania (1521-1522), amb conversions forçoses de musulmans, i l'emperador Carles aprofità per decretar la conversió general dels moros valencians (1525). Es beneí la mesquita de Balones, convertida en església única de la vall, de la qual depenien 24 famílies de Balones, 8 de Beniaissó, 7 de Costurera, 11 de Benehamet, 12 de Benimassot, 7 de Tollos, 8 de Capamaimona, 8 del Rafalet, 12 de Famorca, 22 de Fageca i 22 de Quatretondeta (1528). Aquella parròquia es partí l'any 1535 en tres rectories: la de Balones, amb Quatretondeta, i la de Fageca-Benimassot. Tanmateix, l'organització clerical no tenia cap eficàcia. I és que els Cardona protegien interessadament els vassalls i els animaven a continuar sent musulmans. Quan un inquisidor castellà visità Benilloba el 1528, comprovà que tot continuava com abans. Sanç de Cardona fou processat el 1542 per la Inquisició espanyola —just en vespres de rebre el títol nobiliari de marquès de Guadalest (1543)— perquè, com altres vassalls seus, els de la vall de Seta “ni se bautizan ni oyen misa, ni se han bautizado de la conversión acá [...]; todos los convertidos de este reyno, y tagarinos [aragonesos] y alárabes que se pasan en Argel, los más vienen primero a la vall de Seta [...] a guiar-se [a obtenir salconduit de l'alcaid] [...], y de Polop se embarcan [a Altea]”. El rector d'Alcalà, Miquel Sa-

ragossà, acusava el procurador senyorial Rodrigo de Beaumont d'aprofitar-se'n de la xarxa d'emigració clandestina. Aquest es defenia dels inquisidors espanyols dient-los: "Si agora los bautizáis, todos se pasarán allende, y el almirante mi señor perderá su renta, y su magestad, un gran vasallo".

Per ser qui era, el poderós Cardona no fou sotmés a un auto de fe fins al 1570, després d'haver propiciat la reconstrucció a Atzeneta de Guadalest d'un santuari islàmic, on acudien molts fidels en peregrinació. Succeí a Sanç, el 1571, el seu fill Cristòfol de Cardona i Colom, descendent per línia materna de Cristòfol Colom i II marquès de Guadalest; duc de Veragua i almirall de les Índies des del 1578. Morí assassinat el 1583. El succeí una germana, Maria, finida sense successió el 1591, i a aquesta, el seu cosí Felip de Cardona i de Borja, àlies Sanç-Roís de Liori, que integrà la vall de Seta en el marquesat de Guadalest. El mateix marquès, seguint la tradició familiar, protegia i alliberava de la justícia reial, pagant grosses indemnitzacions, bandolers moriscos, posats al seu servei, com Joan Benasim àlies 'Postillí', de la vall de Seta, que havia sigut condemnat a mort.

Per aquell temps es remodelà el mapa parroquial per manament de l'arquebisbe de València, sant Joan de Ribera (1574): Balones, amb l'annex de Quatretondeta; Benimassot, amb Costurera, Tollos i Capamaimona, i Fageca, amb Famorca. Tanmateix, la conversió dels moriscos valencians era vista com un afer impossible. "Informat per sos prelats de la porfídia y la contumàcia de dits moriscos", com escrivia el rector de Benilloba —però també per a tapar que havia perdut la guerra als Països Baixos— el rei Felip decretà que foren expulsats a l'Àfrica, el 22 de setembre del 1609. Els moros de les valls de Xaló i Laguar s'alçaren en armes en octubre

Baptisme col·lectiu de musulmans en el segle XVI

i s'hi afegiren els d'altres valls: Bolulla, Alcoleja, Benidoleig, Confrides, Guadalest, Relleu, Finestrat, Sella, Seta, Travadell, etc. La monarquia mobilitzà les milícies de les viles valencianes i els terços imperials per a sufocar la revolta; cosa que provocà una matança de moriscos al castell de Pop (tossal del Cavall Verd, Benigembla), on s'havien acantonat famílies senceres, amb bestiar, robes i joies.

En vespres d'aquell assalt, es presentaren a les envistes de la vila de Gorga, poble de cristians vells, 300 moros "entre Millena y Balones, ab una bandereta vermella y un tabal". Al cap d'unes hores, s'ajuntaren les milícies d'Alcoi, Penàguila i la mateixa Gorga, 103 homes amb arcabussos. Encapçalats pel batle senyorial de Travadell i Seta, l'alcoià Vicent Sempere, conta una crònica local que "anaren darrere de ells y els alcançaren a mig quart de llegua de Fageca, ahon ne mataren dotse o catorse hòmens y dones. Prengueren-los dèset bous, huit bèsties mulars, moltíssima roba y setanta lliures en diners".

Més detallista és Gaspar Escolano. Diu que el procurador Sempere, que comandava 40 milicians de Gorga, oí que els moros de Balones se'n fugien per a sumar-se a la rebel·lió. Hi va arribar i només en va trobar set. La resta anaven ja per Beniaissó, i el desafiaven a crits: "Visca Mahoma! Muiren los cristians! Que ja no hi ha governador!!" Després d'intercanviar trets d'arcabús, se'n tornà Sempere a Balones i "vio que de otro lugar que se llama Quatretonda [...] salía una vanderá con una caxa y cosa de trecientos moriscos armados, que venían". Es retiraren els cristians vells a Gorga intercanviant trets i els moriscos s'aturaren als afores cercant batalla. Cansats d'esperar, se'n tornaven en direcció a Laguar quan arribaren a Gorga reforços d'Alcoi i Penàguila. Sempere, que comandava ara més de 100 arcabussers, els acaçà durant una llegua i matà 15 hòmens i 5 dones. "Ganáronles los christianos muchas cargas de harina y pan, y muchas vacas. Y por ser el camino peligroso y anochecer, dexaron el alcance y se bo-vieron

a

Gorga".

Un altre dia, al castell de Xerolés (el pla de la Casa, Serrella), 50 milicians d'Alcoi allí acantonats dispararen als moros d'Almudaina, que havien pujat a ocupar el cim, i en mataren 20. La resta fugiren i donaren avís. Prompte Serrella s'omplí de moriscos, que feren fugir els cristians a Gorga. Aleshores, els moros rebels destrossaren les esglésies de Castell de Castells i Aialt (terme de Castells) i se'n passaren a la vall de Laguar, on plantaren tendes de campanya. Després vingué la massacre. En una crònica apologètica (*Memorable expulsión y justísimo destierro*) s'explica que periren a la vall de Pop més de 1.500 moriscos. Els *tercios de España* foren extremadament cruels: "a los niños de teta, los arrebatában de los brazos de las madres y los estrellaban en las peñas. Y por no detenerse a quitarles los zarzillos [arracades d'or] a ellas, les cortaban las orejas [...]. Muchas mujeres cubrían el rostro con las faldillas y, abrazadas con sus hijos se arrojaban peñas abajo".

Sufocada la revolta al castell de Pop, aquells moros quatretondans acabaren morts o embarcats i expulsats a Barbaria. Només s'hi quedaren alguns xiquets, dels anomenats "morisquets", que foren adoptats per cristians vells d'Oliva, Dénia, Teulada i la Vila Joiosa. Se'ls criarien pràcticament com a esclaus. Pobles com Costurera, Benehamet, el Rafalet i Benimassió quedaren despoblats i reduïts a "corralots" per a sempre.

L'expulsió dels moriscos, 1609. Els descendents dels pintors neolítics de Petracos, embarcant cap a Barbaria